

بررسی محیط زیست از دید گاه اسلام

نویسنده: خادم حسین صالحی تاریخ ۱۳۹۲/۱۰/۳

چکیده

بی تردید، موضوع آلودگی محیط زیست یکی از مهم‌ترین معضلاتی عصر حاضر است. این مسئله از آن جهت دارای اهمیت است، که حیات همه موجودات زنده به دلیل آلودگی‌های گسترده زیست محیطی، با تهدید مواجه شده است. از سوی دیگر، موجودات زنده از جمله انسان بدون داشتن محیط زیست سالم، قادر به ادامه زندگی نیست. حفاظت از محیط زیست یکی از مهم‌ترین نیازهای اساسی برای ادامه حیات است. به همین جهت بر آن شدم که محیط زیست را از دید گاه اسلام مورد بحث و بررسی قرار دهم. در این نوشتار مفهوم محیط زیست، اجزاء آن، مانند آب، هوا، خاک، جنگل و حیوان و قواعد فقهی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

کلید واژه

محیط زیست، آب، هوا، خاک، جنگل، حیوان.

مقدمه

۱. آلودگی محیط زیست یکی از مهم‌ترین معضلات انسان عصر حاضر است، و حیات همه موجودات زنده را تهدید می‌کند؛ و از سوی دیگر اسلام مدعی است که دین جامع و کامل جهانی است، که پاسخ گوی تمام نیازهای متغیر انسان در هر عصر و زمانی است، چنانکه خدای سبحان در قرآن می‌فرماید: «مَا فَرَقْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ»^(۱)؛ ما در این کتاب هیچ چیزی را فروگذار نکرده‌ایم. در جای دیگر خطاب به پیامبر اسلام (ص) می‌فرمایند «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَيِّدًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ»^(۲)؛ و ما قرآن را که بیان‌کننده هر چیزی است و هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است بر تو نازل کرده‌ایم؛ و در جای دیگر

^۱ - انعام، (۶)، آیه ۳۸.

^۲ - نحل، (۱۶)، آیه ۸۹.

می‌فرماید: «وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (۱)؛ و هیچ دانه‌ای در تاریکی‌های زمین و هیچ تری و خشکی نیست جز آنکه در کتاب مبین آمده است. «إِنَّ الْقُرْآنَ تَبْيَانٌ كُلِّ شَيْءٍ - حَتَّى وَاللَّهِ مَا تَرَكَ اللَّهُ شَيْئًا يَحْتَاجُ الْعِبَادَ إِلَيْهِ - إِلَّا بَيَّنَّهُ لِلنَّاسِ حَتَّى لَا يَسْتَطِيعَ عَبْدٌ يَقُولُ لَوْ كَانَ هَذَا نَزَلَ فِي الْقُرْآنِ إِلَّا وَقَدْ أُنزِلَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فِيهِ» (۲)، خداوند در قرآن هر چیزی را بیان کرده است. به خدا سوگند، چیزی را که مورد نیاز مردم بوده، رها نکرده است، تا کسی نگوید اگر فلان مطلب درست بود، در قرآن نازل می‌شد. آگاه باشید همه نیازهای بشر را خداوند در آن نازل کرده است. امام رضا (ع) فرمود: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَقْبِضْ نَبِيَّهُ (ص) حَتَّى أَكْمَلَ لَهُ الدِّينَ وَ أَنْزَلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنَ فِيهِ تَبْيَانٌ كُلِّ شَيْءٍ بَيْنَ فِيهِ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَالْحُدُودَ وَالْأَحْكَامَ وَ جَمِيعَ مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ النَّاسُ كَمَلًا» (۳)؛ به راستی خدا عز و جل جان پیغمبر خود را نگرفت تا دین را برای او کامل کرد و قرآنی به او فرستاد که شرح هر چیز در آن است، حلال و حرام و حدود و احکام و آنچه مردم بدان نیاز دارند همه را در آن بیان کرده.

در این مورد آیات و روایات زایا دی وجود دارند، دلالت می‌کنند بر این که بیان هر چیزی در قرآن است، منتها به صورت کلی بیان شده، که نیاز به تفسیر دارد، مفسر واقعی قرآن پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) هستند؛ و لذا برای تفسیر قرآن باید از معصومین (ع) کمک گرفته شود.

۲. به طور قطع یکی از امور، مورد نیاز انسان داشتن محیط سالم و امن است، تا انسان بتواند در پرتو آن، به تربیت جسم و روح خود پردازد، و در نتیجه به کمال مادی و معنوی برسد. بنابراین زندگی سالم و ادامه حیات و رسیدن به کمال جز با داشتن محیطی سالم و امن امکان پذیر نیست.

خدای متعال این محیط امن و سالم را برای انسان آماده کرد، تا در پناهی این محیط امن به درجه از کمال برسد، و لذا می‌فرماید: «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا» (۴)؛ آسمان را سقفی محفوظ قرار دادیم. ممکن است مراد از محفوظ این باشد، که مانع ریزش سنگ‌های آسمانی به زمین است، ممکن است مراد این باشد، محفوظ

۱- انعام، (۶)، آیه ۵۹.

۲- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴ ق). تفسیر القمی. تحقیق: موسوی جزائری، طیب، ج ۲، ص ۴۵۱. چاپ سوم. قم: دار الکتب.

۳- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق). الکافی، تحقیق: غفاری، علی اکبر ... و آخوندی، محمد، ج ۱، ص ۱۹۹. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

۴- انبیاء، (۲۱)؛ آیه ۳۲.

است از اینکه خود آسمان متزلزل شود و بر زمین فرو ریزد (۱). در هر صورت هدف تأمین امنیت انسان است. «وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا» (۲)؛ آسمان دنیا را به وسیله چراغ‌های (ستارگان) زینت بخشیدیم و محفوظش داشتیم. «الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا» (۳)؛ آنکه زمین را برای شما بستر (آرامش) قرارداد. «و آنکه زمین را برای شما جای آرامش و راحتی قرار داد» (۴). «آیا زمین را برای شما محل آسایش قرار ندادیم» (۵). یعنی خدا زمین را چنان آفریده است که انسان در آن امنیت و آرامش کامل داشته باشد و به راحتی زندگی کند.

۳- به طور قطع یکی از نیازهای اساسی انسان تأمین غذایی سالم است، باید غذا باشد تا انسان به حیات خود ادامه دهد، رشد کند و به کمال برسد، مسلماً غذای سالم نیازمند محیط سالم است؛ و خدای سبحان هم غذای سالم و هم محیط سالم در اختیار انسان قرار داده است، چنانکه می‌فرماید: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرٍ وَ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهَارَ» (۶)، خداوند همان کسی است که آسمان‌ها و زمین را آفریده است. آبی از آسمان نازل کرد و میوه‌جات را به وسیله آن (از زمین و درخت‌ها) بیرون می‌آورد، تا رزق و روزی شما باشند، و کشتی را برای شما مسخر نمود تا به دستور او در دریا حرکت کند، و نهرها را برای شما مسخر نمود.

«اوست که در یارا رام کرد تا از آن گوشت تازه بخورید و زیورهایی بیرون آید و خویشتن بدان بیاراید، و کشتی‌ها را بینی که در یارا می‌شکافند و پیش می‌روند تا از فضل خدا روزی بطلبید، باشد که سپاس گوید» (۷). «آیا ندیده‌اید که خدا هرچه را که در آسمان‌ها و زمین است رام شما کرده است و نعمت‌های خود را چه آشکار و چه پنهان به تمامی بر شما ارزانی داشته؟» (۸).

۱- طوسی، محمد بن حسن، (۹). التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۷، ص ۲۲۴. بیروت: دار إحياء التراث العربی. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۷ ش). ترجمه تفسیر جوامع الجامع، ج ۴، ص ۱۴۵. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.

۲- فصلت، (۴۱)، آیه ۱۲.

۳- بقره، (۲)، آیه ۲۲.

۴- طه، (۲۰)، آیه ۵۳.

۵- نبأ، (۷۸)، آیه ۶.

۶- ابراهیم، (۱۴)، آیه ۳۲.

۷- نحل، (۱۶)، آیه ۱۴.

۸- لقمان، (۳۱)، آیه ۳۰.

امام صادق (ع) خطاب به مفضل بن عمر فرمود: «اگر با اندیشه و خرد در کار عالم، نیک و عمیق تأمل کنی، هر آینه آن را چون خانه می‌یابی که تمام نیازهای بندگان خدا در آن آمده است. آسمان، همانند سقعی است برافراشته، زمین بسان فرشی است گسترده، ستارگان چون چراغ‌هایی چیده شده و گوهرها همانند ذخیره‌هایی در آن نهفته شده و همه چیز در جای شایسته خود چیده شده است. آدمی نیز چون کسی است که این خانه را به او داده‌اند و همه چیز آن را در اختیارش نهاده‌اند. همه نوع گیاه و حیوان برای رفع نیاز و برآوردن منافع و مصالح او مهیاست.»^(۱)

روش تحقیق

این پژوهش با رویکردی اخلاقی، اجتماعی و تربیتی، در قرآن و سنت معصومین (ع)، با روش توصیفی، و کتابخانه‌ای است. که هنگام تبیین مطالب، اقدام به فیش برداری و موضوع بندی و تنظیم آن گردیده است. منابع مورد استفاده: قرآن کریم، تفاسیر و کتب روای معتبر بوده است، که در بخش منابع درج شده است.

۱. مفهوم محیط زیست

محیط زیست، از دو کلمه ترکیب یافته است، یکی «محیط» که واژه ای عربی است، و دیگری «زیست» که واژه ای فارسی است.

الف. در لغت: محیط، یعنی احاطه کننده، فر اگر نده و حافظ،^(۲).

«محیط» به معنای مکان و اوضاع و احوال آمده است و آنچه که شخص یا چیزی را احاطه کرده و منشأ تغییر و تحول می‌باشد. به دیگر تعبیر: محیط فراگیرنده و جای زندگی آدمی است. واژه «زیست» به معنای زندگی و حیات و زیستن آمده است^(۳).

ب. در اصطلاح

^۱ - مفضل بن عمر، (؟). توحید المفضل. تحقیق: مظفر، کاظم، ص ۴۷. چاپ سوم. قم: داوری.
^۲ - قرشی، علی اکبر، (۱۳۷۱ ش). قاموس قرآن. چاپ ششم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
^۳ - سید مصطفی، حسینی دشتی، (؟). معارف و معاریف. موسسه تحقیقات و نشر معارف آل‌البیت. معین، محمد (؟). فرهنگ فارسی دکتر محمد معین.

محیط زیست عبارت است از همه عناصر جاندار یابی جان طبیعتی که پیرامون انسان را فرا گرفته و همه آن‌ها با یکدیگر دارای ارتباطی متقابل می‌باشند، (۱).

محیط زیست عبارتند از: فضایی با تمام شرایط فیزیکی و بیولوژیکی، اجتماعی و سیاسی و غیره که همه موجودات زیست کننده در آن را شامل می‌شود و مجموعه روابط آنهارا در بر می‌گیرد. (مجموعه قوانین محیط زیست ایران)

شورای اقتصادی اروپا محیط زیست را این گونه تعریف کرده است: «محیط زیست شامل آب، هوا، خاک و عوامل درونی و برونی مربوط به حیات هر موجود زنده می‌گردد، (۲)».

۲. اجزاء محیط زیست

اجزاء اصلی محیط زیست عبارتند از: آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات که در ذیل مورد بحث قرار می‌گیرند.

الف. آب:

یکی از اجزای اصلی و اساسی محیط زیست آب است، آب مایه حیات است، یعنی حیات بدون آن معنی و مفهوم پیدا نمی‌کند. در واقع هستی همه موجودات زنده به آب بستگی دارد.

این ماده حیاتی از نظر مقدار و حجم، حدود^۳ سطح کره زمین را فرا گرفته است، که ۹۸ درصد از آب‌های موجود در سیاره‌ی زمین شور است که در اقیانوس‌ها و دریاها انباشته شده است. حجم آب‌های شیرین در جهان بسیار کم و فقط ۲/۸ درصد کل آب‌هاست. از این میزان نیز، مقدار زیادی به شکل یخ در چال‌های

۱- سازمان حفاظت محیط زیست، (۹). مجموعه دانستنی‌های زیست محیطی. بخش اول، ص ۲. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

۲- الکساندر کیس، (۱۳۷۹) حقوق محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، ۴۰۶. تهران: دانشگاه تهران. به نقل از فصلنامه فرهنگ جهاد شماره ۳۲.

قطبی و کوهستانی ۲/۱۵ درصد و آب‌های زیرزمینی ۰/۶۲ درصد قرار دارد و تنها ۰/۰۰۰۱ درصد از کل حجم آب‌های جهان در دسترس انسان است (۱).

آب در دین اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است. تا جایی که قرآن کریم می‌فرماید: «... وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلِّشَيْءٍ حَيًّا» (۲)؛ یعنی ما از آب هر چیز زنده‌ای را آفریدیم؛ و در آیه دیگر می‌فرماید: «وَاللَّهُ خَلَقَ لَكُمْ لِدَا بَتَهُ مِنْ مَاءٍ» (۳)؛ خداوند هر جنبنده را از آب آفرید. «وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ...» (۴)؛ او کسی است که از آسمان آب را فرستاد و همه نباتات را ما به وسیله آب رویا ندیم.

در اهمیت آب همین بس که خداوند متعال ۶۳ مرتبه کلمه ماء (آب) را در قرآن تکرار نموده است و ۵۴ بار کلمات رود خانه یا نهرها در قرآن آمده است، (۵).

هم چنین در روایات معصومین (ع) اهمیت آب به خوبی تبیین شده است. امام علی (ع) می‌فرماید: «وَاعْلَمُ أَنْ لِكُلِّ عَمَلٍ نَبَاتًا وَكُلُّ نَبَاتٍ لَا غِنَىٰ بِهِ عَنِ الْمَاءِ» (۶)؛ آگاه باش هر عملی رویشی دارد، و هر رویانده‌ای از آب بی‌نیاز نیست (۷). امام رضا (ع) فرمود که رسول خدا فرموده است: «سَيِّدُ شَرَابِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ الْمَاءُ» (۸)؛ بهترین نوشیدنی در دنیا و آخرت آب است. امام صادق (ع) فرمود که رسول خدا فرموده است: «سَيِّدُ شَرَابِ الْجَنَّةِ الْمَاءُ» (۹)؛ بهترین نوشیدنی در بهشت آب است.

آلودگی آب‌ها

۱- اختریان، محمد. خلخال، کاظمی واکبری، رحیم چاوشی، (۱۳۷۱ ش). گنجینه های دانش، ص ۱۰۰. چاپ پنجم. تهران: نشر محمد.

۲- انبیاء، (۲۱)، آیه ۳۰.

۳- نور، (۲۴)، آیه ۴۵.

۴- انعام، (۶)، آیه ۹۹.

۵- فواد عبدالباقی، محمد، (۱۳۶۹ ش). المعجم المفهرس. چاپ نهم. تهران: انتشارات اسما عیلیان.

۶- شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (للصبحی صالح)، خطبه ۱۵۴، ص ۲۱۶. چاپ اول. قم: هجرت.

۷- شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۳۷۹ ش). نهج البلاغه، ترجمه دشتی، ص ۲۷۸. چاپ اول. قم: مشهور.

۸- علی بن موسی، امام هشتم علیه السلام، (۱۴۰۶ ق). صحیفه الإمام الرضا علیه السلام. تحقیق: نجف، محمد مهدی، ص ۵۲. چاپ اول. مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.

۹- برقی، احمدین محمدبن خالد، (۱۳۷۱ ق). المحاسن. تحقیق: محدث، جلال الدین، ج ۲، ص ۵۷. قم: دار الکتب الاسلامیه.

عوامل مختلف موجب آلودگی آب می‌شوند، اما عامل اصلی آلودگی آب فعالیت‌های مختلف بشر است؛ و این عوامل عبارتند از:

الف. ورد فاضلاب‌های خانگی، کشاورزی و صنعتی، به رودخانه‌ها، دریاها، تالاب‌ها و اقیانوس موجب آلودگی می‌شوند. که در نتیجه بیماری‌هایی نظیر حصبه و وبا را شیوع می‌دهند.

ب. یکی دیگر از مواد آلوده کننده دریاها و اقیانوس‌ها مواد نفتی است. آلودگی نفتی همیشه خطر ناک است، زیرا به دلیل تجزیه نشدن و قابلیت انتشار سریع، به همه جا سرایت می‌کند. آلودگی آب‌ها ممکن است موجب نابودی موجودات زنده در محل ورود آلودگی‌ها شود و یا موجب تغییر خواص فیزیکی و شیمیایی محیط در یاها گردد، که زندگی موجودات مفید را نامساعد می‌کند.

ج. یکی دیگر از مواد آلوده کننده آب‌های سطح زمین زباله است. که جمع‌آوری و دفع صحیح زباله‌ها در مناطق شهری، روستای و صنعتی در حفظ و پاکیزگی آب‌های رودخانه‌ها، تالاب‌ها و دریاها نقش مهمی دارد، (۱).

اسلام، برای بهداشت و جلوگیری از آلوده کردن آب و محیط زندگی مقرراتی را وضع نموده است. چنانکه امام صادق (ع) می‌فرماید: «لَا تُفْسِدُ عَلَى الْقَوْمِ مَاءَهُمْ» (۲)؛ از آلوده کردن آب دشمنان پرهیز نماید؛ و نیز امام صادق (ع) فرمود که رسول خدا (ص) از آلوده کردن آب نهی نموده است: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نَهَى أَنْ يَتَغَوَّطَ الرَّجُلُ عَلَى شَفِيرِ بئرٍ يُسْتَعَذَّبُ مِنْهَا، أَوْ عَلَى شَفِيرِ نَهْرٍ يُسْتَعَذَّبُ مِنْهُ، أَوْ تَحْتَ شَجَرَةٍ فِيهَا ثَمَرُهَا» (۳)؛ رسول خدا نهی فرمودند از مدفوع نمودن در کنار چای آب، چرا که مردم از آن رنج می‌برند یا در کنار نهر آب که موجب رنجش مردم می‌شود یا زیر درختی که میوه دارد؛ و هم چنین آن حضرت فرمود که رسول خدا (ص) منع نموده است از ریختن آب دهان در چای آبی که مورد استفاده مردم است: «وَنَهَى عَنِ الْبُرْأَقِ فِي الْبئرِ الَّتِي يُشْرَبُ مِنْهَا» (۴).

^۱ - سازمان حفاظت محیط زیست، (۹). مجموعه دانستنی‌های زیست محیطی. کتاب اول، ص ۲۰-۲۴. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

^۲ - کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۲۹ ق). الکافی، ج ۵، ص ۱۹۱. چاپ اول. قم: دار الحدیث.

^۳ - طوسی، محمد بن الحسن، (۱۴۱۴ ق). الأمالی (للطوسی). تحقیق: مؤسسه البعثه، ص ۶۴۸. چاپ اول. قم: دار الثقافة.

^۴ - ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق: غفاری، علی اکبر، ج ۴، ص ۱۰. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

امام علی (ع) فرموده است: «الْمَاءُ لَهُ سَكَّانٌ فَلَا تُؤْذِهِمْ بَيَّوَلٌ وَ لَا غَائِطٌ»^(۱)؛ در آب بول نکنید؛ زیرا موجودات زنده ای در آن وجود دارد که با ادرار و غائط، اذیت می‌شوند.

از این روایات، فهمیده می‌شود که آلوده کردن آب موجب ناراحتی مردم می‌شود، ناراحتی ممکن است بر اثر بوی بد باشد و ممکن است بر اثر ایجاد بیماری و یا به سبب میکروب‌هایی که از راه مدفوع وارد آب شده است باشد؛ و هم چنین در آب موجوداتی زنده است که بر اثر آلودگی آب از بین می‌رود.

ب. هوا:

هوا گازی است بی رنگ، بی بو و مخلوطی از عناصری مانند ازت، اکسیژن، هیدروژن، گاز کربنیک، آرگون، نئون، هلیوم، کری ستون، گزنون و مقدار بخار آب و گاز آمونیاک.

قسمت اعظم هوا یعنی ۷۸٪ حجم هوا را ازت تشکیل می‌دهد، ۲۱٪ آن را اکسیژن و فقط ۱٪ باقی مانده مخلوطی از سایر گازهاست.

هوا به صورت لایه ای به ضخامت ۶۰ تا ۱۰۰ کیلو متر دور تا دور زمین را فرا گرفته است که به آن «جون می‌گویند»^(۲).

این قشر ضخیم مانند یک سد مستحکم فولادین است که زمین را از خطرات میلیون‌ها اجرام آسمانی محفوظ می‌دارد و در عین حال به جهت شفافیتش مانع تابش نور خورشید نمی‌شود.

آلودگی هوا

«هر گونه تغییر در ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی عناصر تشکیل دهنده هوا را آلودگی هوا می‌گویند. آلودگی هوا برای زندگی انسان، جانوران و گیاهان زیان آور است.»^(۳)

^۱ - ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، (۱۴۰۵ ق). عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة. تحقیق: عراقی، مجتبی، ج ۲، ص ۱۸۷. چاپ اول. قم: دار سید الشهداء للنشر. نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱، ص ۲۷۱. چاپ اول. قم: مؤسسه آل البیت (ع).

^۲ - سازمان حفاظت محیط زیست، (؟). مجموعه دانستنی های زیست محیطی. کتاب دوم، ص ۵. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

^۳ - همان، ص ۶.

آلودگی هوا از منابع مختلف طبیعی و مصنوعی ایجاد می‌شود. عوامل طبیعی آلوده کننده هوا عبارتند از:

- ۱- طوفان‌های شن و ماسه.
- ۲- فعالیت‌های آتش فشانی.
- ۳- آتش سوزی جنگل‌ها.
- ۴- چشمه‌های آب معدنی.
- ۵- گرده‌های گیاهان.
- ۶- برخورد امواج دریا به ساحل.

عوامل مصنوعی آلوده کننده هوا عبارتند از:

۱. آلاینده های ناشی از سوخت‌های فسیلی مانند نفت، زغال و مشتقات آن.
۲. آلاینده های ناشی از پسمانده های صنعتی.
۳. آلاینده های ناشی از سوزاندن و بازیافت زباله.

هر انسان عاقلی زمانی از یک چیز حمایت و حفاظت می‌کند، که اولاً، آن چیز ارزش داشته باشد. ثانیاً، آن ارزش را بداند یعنی علم به آن ارزش پیدا کند. طبق این قاعده برای حفاظت از «هوا» که از اجزای محیط زیست است، ابتدا باید اهمیت و ارزش آن مورد بررسی قرار گیرد.

اهمیت هوا

هوا نیز از جمله اجزاء محیط زیست است، و برای ادامه حیات، اهمیت و ارزش آن کمتر از آب نیست، همان طور که تمام موجودات زنده نیاز به آب دارند، نیاز به هوا دارند، زیرا اکسیژن موجود در هوا منبع حیات است و بدون آن بیشتر موجودات قادر به زندگی نیستند. انسان بدون آب و غذا می‌تواند چند روزی زندگی کند، اما بدون هوا بیش از ۳ دقیقه زنده نمی‌ماند.

در دین اسلام هوا از اهمیت و ارزش زیادی برخوردار است، که در ذیل به چند نمونه اشاره می‌شود.

امام صادق (ع) خطاب به مفضل فوائد هوا را به شرح ذیل بیان می‌کند:

۱. **ایجاد کننده‌ی صدا:** به وسیله هوا صدا ایجاد می‌شود، زیرا صدا اثری است از اصطکاک اجسام در هوا پدید می‌آید. یعنی بدون هوا ارتعاشات صدا منتقل نمی‌شود، و زمین در سکوت فرو می‌رود.
۲. **پیام رسانی:** هوا است که صداها را به گوش‌ها می‌رساند، و مردم به وسیله آن تعامل برقرار می‌کنند و نیازمندی‌های خود را برطرف می‌کنند.
۳. **عامل حیات:** هوا عامل حیات همه موجودات زنده است، زیرا موجودات زنده از طریق تنفس از هوا اکسیژن دریافت می‌کنند.
۴. **حامل بو:** باد بوها را از جایی به جای دیگر حمل می‌کند. تا انسان از بوهای خوش لذت ببرد و هم منشأ آن‌ها را پیدا کند.
۵. **جا به جایی گرما و سرما:** برای برقراری تعدیل محیط زیست و امکان ادامه‌ی حیات، هوایی گرم و سرد جا به جا می‌شود. وقت هوا گرم شد سبک می‌شود و در نتیجه بالا می‌رود و هوای سرد که سنگین است جای آن را می‌گیرد، و به دین صورت هوای گرم و سرد جا به جامی شود؛ و گاهی گرمای مناطق گرم سیر به مناطق سردسیر منتقل می‌شود، و سرمای مناطق سرد سیر به مناطق گرمسیر منتقل می‌شود، اولاً این عمل کمک به تعدیل محیط زیست می‌کند، ثانیاً هوای آلوده شهرها برای تصفیه به بیابان‌ها و جنگل‌ها منتقل می‌شود، و هوای تمیز به شهرها.
۶. **حامل ابرها:** باد ابرها را از جای به جای دیگر می‌برد تا متراکم شود، و باران بی بارد، منفعتش به همه برسد.
۷. **باد عمل لقاح درختان را انجام می‌دهد.** باد گرده‌های نر را بر قسمت‌های ماده گیاهان می‌افشانند و به تلقیح و باروری آن‌ها کمک می‌کنند و بذره‌های گوناگون را می‌گسترانند و در نتیجه درختان ثمره می‌دهد و همه موجودات زنده از آن بهر می‌برند.
۸. باد با ایجاد امواج در اقیانوس‌ها، آن‌ها را به طور مداوم به هم می‌زند تا محیط زیست را برای موجودات زنده دریا فراهم کند.
۹. **باد غذاها را لطیف می‌گرداند.**
۱۰. باد آب را سرد می‌کند.
۱۱. **باد آتش را بر افروخته می‌کند.** اگر هوا نبود هرگز آتش روشن نمی‌شد.
۱۲. **باد چیزهای تر را خشک می‌کند.**

۱۳. هوا باعث سلامتی است. اگر چند وقت جریان هوا متوقف شود، امراض به وجود می‌آیند، جان‌ها در معرض هلاکت واقع می‌شوند، افراد سالم بیمار و افراد بیمار هلاک و ناکار می‌شوند، میوه‌ها فاسد و دانه‌ها و سبزی‌ها آلوده و بی‌سود می‌گردند، «وبا» را به دنبال دارد و غلات را نابود می‌سازد. (۱).

هوا علاوه بر این که یک ماده حیاتی است برای همه موجودات زنده، دارای عملکردهایی بسیار مفید و ارزنده دیگر نیز است، که در ذیل به بعضی آن‌ها اشاره می‌شود.

الف. فرایند آب رسانی به وسیله هوا

فرایند آب رسانی به وسیله هوا بدین صورت است که، آفتاب بر اقیانوس‌ها می‌تابد و بخار آب را به بالا می‌فرستد، بخارها متراکم می‌شوند و توده‌های سنگین ابر را تشکیل می‌دهند، باد، (۲) که توسط جریان هوا به وجود می‌آید توده‌های ابر را بر دوش خود حمل می‌کنند، و به سوی سرزمین‌هایی خشک و تشنه پیش می‌روند، سپس توده‌های عظیم ابر، دانه‌های باران را از خود بیرون می‌فرستند، تا محیط خشک و مرده تبدیل به کانون از حیات و زندگی شود.

خداوند متعال در این باره می‌فرماید: «وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ» (۳)؛ بادهای بارور کننده را فرستادیم و به دنبال آن از آسمان آبی نازل کردیم تا شما را سیراب کنیم، درحالی‌که شما قادر به ذخیره کردن آن نبودید؛ و در آیه دیگر می‌فرماید: «حَتَّىٰ إِذَا أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ» (۴)؛ چون بادهای ابرهای گران بار را بردارند، ما آن را به سرزمین‌های مرده روان سازیم و از آن باران می‌فرستیم و به باران هرگونه ثمره‌ای را می‌رویانیم.

بنابراین یکی از وظایف بسیار مهم باد یعنی جریان هوا، آب رسانی در مناطق خشک بدون آب و گیاه است، و اگر این آب رسانی انجام نشود، بسیاری از موجودات زنده و پوشش گیاهی از بین می‌روند. پس حیات تمام موجودات زنده در نقاط خشک زمین مرهون جریان هوا است.

۱- مفضل بن عمر، (۴). توحید المفضل. تحقیق: مظفر، کاظم، ص ۱۴۰ و ۱۴۱. چاپ سوم. قم: داوری.

۲- باد جریان هوایی است که از مراکز پر فشار به طرف مراکز کم فشار به حرکت در می‌آید. هرچه تفاوت فشار بین دو نقطه بیشتر باشد شدت جریان هوا نیز بیشتر خواهد بود. تفاوت فشار دو نقطه را گرا دیان فشار می‌گویند.

۳- حجر، (۱۵)، آیه ۲۲.

۴- اعراف، (۷)، آیه ۵۷.

فرایند گرده افشانی:

گیاهان موجودات غیر متحرکند بنابراین برای اینکه سلول‌های جنسی آن‌ها به هم برسند به نیروهای بیرونی وابسته‌اند. این سلول‌های جنسی که در دانه‌های گرده بسته بندی شده از پرچم‌های یک گل به کلاله گل دیگر معمولاً توسط باد و حشرات منتقل می‌شود؛ و این فرایند انتقال گرده را گرده افشانی می‌گویند. نتیجه مهم گرده افشانی، علاوه بر تداوم نسل گیاه، بالا بردن شانس ایجاد تنوع ژنتیکی است.

خداوند متعال در این باره می‌فرماید: «وَالذَّرِّيَّاتِ ذُرُوءًا»^(۱)؛ سوگند به بادهایی که ابرها را در آسمان به حرکت درمی‌آورند و گردو غبارها و بذر گیاهان و نطفه‌های گل‌ها را بر روی زمین به هر سو پراکنده می‌کند. سوگند به بادها دلیل بر نقش مهم آن‌ها در زندگی بشر و تأثیر آن بر جسم و جان انسان‌ها دارد.

اسلام برای جلوگیری از آلودگی هوا، علاوه بر اهمیت و ارزش آن، از هر نوع عملی که منجر به آلودگی هوا شود منع نموده است. خداوند متعال نصیحت لقمان به فرزندش را این گونه بیان می‌فرماید: «وَاقْصِدْ فِي مَشِيكِ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ»^(۲)؛ و در رفتارت میانه روی اختیار کن و سخن آرام گو (نه با فریاد بلند) که زشت‌ترین صداها صدای الاغ است. زشتی صدای الاغ ممکن است جهات مختلف داشته باشد، مثل متکبرانه، بی‌جهت و ابلهانه، اما آلودگی صوتی از مصادیق بارز این زشتی می‌تواند باشد که از آن نهی شده است، و نیز صدا های بزرگ و وحشت ناک باعث مرگ انسان یا هر موجود زنده دیگر می‌شوند، چنانکه خداوند متعال در قرآن کریم چند قوم را نام می‌برد که به وسیله صدا های بزرگ و وحشت ناک مجازات و نابود شده است، مانند قوم ثمود «وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ»^(۳)؛ شبانگاه، ستمکاران به صدای وحشتناک آسمانی گرفتار شدند. در صبحگاه در خانه‌هایشان همگی بی‌جان افتاده بودند. مانند قوم شعیب و قوم لوط^(۴) (همه‌ای این‌ها توسط صدای آسمانی مجازات شدند).

^۱ - ذاریات، (۵۱)، آیه ۱.

^۲ - لقمان، (۳۱)، آیه ۱۹.

^۳ - هود، (۱۱)، آیه ۶۷.

^۴ - هود، (۱۱)، آیه ۹۴. حجر، (۱۵)، آیه ۷۳.

مام علی (ع) فرمود: «خَفَضُ الصَّوْتِ وَ غَضُّ الْبَصَرِ وَ مَشَى الْقَصْدِ مِنْ أَمَارَةِ الْإِيمَانِ وَ حُسْنِ الدِّينِ» (۱)؛ سخن آرام و چشم پوشی از نا محرمان و میانه روی در راه رفتن از نشانه های ایمان و نیک دینی است. پیامبر اسلام فرمود: «لا تروعوا المسلم فإن روعة المسلم ظلم عظیم» (۲)؛ مسلمان [را با صدای وحشت ناک] نترسانید که ترساندن مسلمان ستمی است بزرگ. پیامبر اسلام خطاب به اباذر فرمود: «يَا أَبَا ذَرٍّ، اخْفِضْ صَوْتَكَ عِنْدَ الْجَنَائِزِ، وَ عِنْدَ الْقِتَالِ، وَ عِنْدَ الْقُرْآنِ» (۳)؛ ای ابوذر، در سه موضع صدای خود را پایین بیاور: موقع تشییع جنازه، موقع جنگ و موقع قرائت قرآن. بنا بر این وقتی در ناراحت ترین حالت که انسان عزیز خود را از دست داده می خواهد با فریاد زدن ناراحتی خودش را کم کند؛ و در حساس ترین حالت که فرد با دشمن روبرو است می خواهد تمام فریادش را و غضبش را بر سر دشمن خالی کند؛ و در قرائت بهترین سخن، زیباترین سخن، قوانین و مقررات الهی، که هر انسان دل باخته می خواهد با صدای بلند بخواند، ولی پیامبر اسلام (ص) در تمام این موارد امر می کند که صدای خود را پایین بیاورید، زیرا موجب سلب آسایش دیگران می شود، آلودگی ایجاد می شود.

از امور فوق فهمیده می شود که به طریق اولی نباید در موارد کم اهمیت سرو صدا کرد و نباید هوا را به هیچ نحوی آلوده کرد تا موجب ضررهای جبران ناپذیر حتی مرگ موجودها زنده شود؛ و اگر امواج صوتی از حد معین بگذرد می تواند شیشه ها را بشکند، حتی بعضی از ساختمان ها را ویران کند و ارگانسیم درون بدن انسان را از کار بیندازد و سبب مرگ انسان شود.

ج. خاک:

خاک مجموعه از ذرات، و مواد طبیعی است که پوسته خارجی زمین را می پوشاند و گیاهان یا در آن وجود دارند و یا قادرند در آن رشد کنند، (۴).

۱ - لیثی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۴ ش). عیون الحکم و المواعظ (للیثی). تحقیق: حسنی بیرجندی، حسین، ص ۲۲۴. چاپ اول. قم: دار الحدیث.

۲ - پاینده، ابو القاسم، (۱۳۸۲ ش). نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، ص ۶۷۰. چاپ چهارم. تهران: دنیای دانش.

۳ - طوسی، محمد بن الحسن، (۱۴۱۴ ق). الأمالی (للطوسی)، ص ۵۳۳. چاپ اول. قم: دار ائتافه.

۴ - سازمان حفاظت محیط زیست، (؟). مجموعه دانستنی های زیست محیطی. کتاب سوم، ص ۵. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

خاک منبع بسیار بارزش است، که بر اثر کنش و واکنش‌های طبیعی در مدت زمانی طولانی به وجود می‌آید، به طور متوسط ۷۰۰ سال زمان لازم است تا طی مراحل مختلف، یک سانتیمتر خاک زراعی به وجود آید. گاهی تولید همین یک سانتیمتر خاک تا ۴ هزار سال هم طول می‌کشد، (۱).

اهمیت خاک

خاک پس از آب و هوا مهم‌ترین جزء محیط زیست محسوب می‌شود. خاک در حفظ و بقای زندگی همه موجودها، نقش اساسی و اولیه را دارا است. زیرا خاک موجب رشد گیاهان، و حفظ حیات است، خاک مواد فاسد و زباله‌ها را به چرخه غذا باز می‌گرداند. بدون داشتن خاک سالم حیات و زندگی روی زمین امکان پذیر نخواهد بود. خاک محل زاد گاه و زیستگاه ماست و مانند مادر مهربان، غذای ما را تأمین می‌کند و با منابع گوناگونش نیازهای دیگر ما را نیز تأمین می‌کند و عاقبت همه جانداران به آغوش خاک باز می‌گردند.

خاک در دین اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است، و همین اهمیت باعث شده که خدای متعال به آن قسم خورده است، «وَ الْأَرْضِ وَمَا طَحَّاها» (۲)، سوگند به زمین و آن کسی که آنرا گسترده نمود. تا محل زیستگاه و بستر حیات و مهم‌ترین تأمین کننده نیازمندی‌های شما باشد؛ و در آیه دیگر منشأ خلقت اشرف مخلوقات (۳)، مسجود ملائکه (۴)، زیباترین مخلوقات، (۵)، یعنی انسان را از خاک می‌داند و چنین می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ» (۶)؛ و از جمله آیت و قدرت‌نمایی خدا این است که شما را از خاک آفرید. اکنون بشری هستید که روی زمین پراکنده و منتشرید؛ و نیز می‌فرماید: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ» (۷)؛ آدمی را از گل خشک‌شده‌ای چون سفال بیافرید. بنابراین در اهمیت

۱- سازمان حفاظت محیط زیست، (؟). مجموعه دانستنی‌های زیست محیطی. کتاب سوم، ص ۵. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

۲- شمس، (۹۱)، آیه ۶.

۳- اسراء، (۱۷)، آیه ۷۰.

۴- اعراف، (۷)، آیه ۱۱.

۵- تغابن، (۶۴)، آیه ۳.

۶- روم، (۳۰)، آیه ۲۰.

۷- الرحمن، (۵۵)، آیه ۱۴.

زمین و خاک همین بس که خداوند متعال با آن عظمتش بر او قسم یاد نموده است، و ماده اولیه و منشأ بهترین و زیباترین مخلوقاتش را خاک قرار داده است.

عمران زمین

عمران و آباد کردن زمین این منبع بسیار با ارزش و حیاتی، مورد تأکید اسلام قرار گرفته است، چنانکه خدای سبحان می‌فرماید: «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (۱)؛ اوست که شما را از زمین آفرید و آباد کردن زمین را به شما سپرد. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌فرماید: کلمه «عمارت» به معنای آن است که زمین را از حال طبیعی‌اش برگردانید و تغییری به آن بدهید تا آن فوایدی را که زمین به خاطر آن آفریده شده است استفاده کنید، مثلاً خانه‌ها، مساجد و مزارع را آباد کنید و به نحوی متحول سازید که بهترین استفاده را داشته باشند، (۲). قابل توجه اینکه قرآن نمی‌گوید خداوند زمین را آباد کرد و در اختیار شما گذاشت، بلکه می‌گوید عمران و آبادی زمین را به شما تفویض کرد، یعنی وظیفه شما است که زمین را آباد کنید.

امام علی (ع) می‌فرماید: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَبِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّىٰ عَنِ الْبِقَاعِ وَالْبَهَائِمِ» (۳)؛ تقوا پیشه کنید، زیرا شما در پیشگاه خداوند، مسئول بندگان خدا، شهرها، خانه‌ها و حیوانات هستید. امام علی (ع) در نامه خود به مالک اشتر می‌فرماید: «وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةِ أُخْرَبَ الْبِلَادَ وَأَهْلَكَ الْعِبَادَةَ.» (۴)؛ باید تلاش تو در آبادانی زمین بیشتر از جمع‌آوری خراج و مالیات باشد چرا که خراج جز با آبادانی فراهم نمی‌گردد و کسی که بدون آباد نمودن به گرفتن مالیات و خراج بپردازد، به ویرانی شهرها و از بین بردن بندگان خدا دست زده است.

در این فرمان می‌بینیم که حضرت علی (ع) مهم‌ترین امر حکومتی را که اخذ مالیات و خراج باشد، متوقف بر عمران و آبادانی می‌کند، به گونه‌ای که اگر دستگاه حکومتی بدون توجه به عمران و آبادانی به اخذ مالیات اقدام کند، گویا به نابودی و هلاکت بندگان خدا دست زده است.

۱- هود، (۱۱)، ۶۱.

۲- طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، ص ۳۱۰. قم: مؤسسه نشر اسلامی.

۳- شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (للصباحی صالح)، خطبه ۱۶۸، ص ۲۴۲. چاپ اول. قم: هجرت.

۴- شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (للصباحی صالح)، نامه ۵۳، ص ۴۳۶. چاپ اول. قم: هجرت.

حفاظت از زمین

حفاظت از زمین مورد تأکید اسلام است، خداوند متعال در این باره می‌فرماید: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا» (۱)؛ یعنی: در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید؛ و نیز می‌فرماید: «فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ» (۲)؛ پس نعمت‌های خدا را به خاطر آورید و در زمین فساد نکنید. نیز از زبان ملکه سبا حکایت می‌کند: «إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا» (۳)، ملکه سبا گفت: هر گاه پادشاهان داخل شهری بشوند آن را به نابودی می‌کشانند.

خداوند متعال خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید: «وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» (۴)؛ چون از نزد تو بازگردد، در زمین فساد کند و کشتزارها و دام‌ها را نابود سازد، و خدا فساد را دوست ندارد. حیات انسان و هر موجود زنده دیگر وابسته به غذا است، مهم‌ترین و اصلی‌ترین غذای انسان و حیوانات گیاه است، زیرا قریب به اتفاق موجودات زنده یا گیاه خوار است و یا گوشت خوار، بدهی است گوشت بدون گیاه میسر نیست، بنابراین وقت کشت و زرع را از بین ببرد موجودات زنده از بین می‌رود، انسان از بین می‌رود و این افساد در زمین است.

از جمله خصایص افراد منافق این است که دست به فساد و خرابی می‌زند و تلاش می‌کند که به وسیله کشتار و تخریب مزارع و هر نوع ظلم و جنایت به قدرت برسند. بنا بر این آنچه برای این‌ها مهم است سلطه بر دیگران است و هیچ چیزی دیگری ارزش ندارد. باید توجه داشت که طبق این آیه شریفه، کسانی که دست به تخریب و آلوده کردن محیط زیست می‌زند در زمره منافقانند، با تخریب محیط زیست، درختان و گیاهان را از بین می‌برند و موجب نابودی موجودات زنده از جمله انسان می‌شوند به این صورت در زمین افساد می‌کنند.

۱- اعراف، (۷)، آیه ۵۶.

۲- اعراف، (۷)، آیه ۷۴.

۳- نمل، (۲۷)، آیه ۳۴.

۴- بقره، (۲)، آیه ۲۰۵.

خداوند متعال سبب ظهور فساد در زمین را اعمال مردم می‌داند: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» (۱)؛ به سبب اعمال مردم، فساد در خشکی و دریا آشکار شد تا به آنان جزای بعضی از کارهایشان را بچشانند، باشد که باز گردن.

ظاهر این آیه عام است، و مختص به زمان و مکان خاص نیست و همچنین مختص به واقعه خاص نیست؛ و مراد از فساد در زمین، مصائب و بلاهایی عمومی است، که نظام آراسته و صالح جاری در عالم را بر هم می‌زند، چه اینکه مستند به اختیار بعضی از مردم باشد، مثل جنگ‌ها و ناامنی‌ها و یا مستند بدان نباشد، مثل حوادث طبیعی، زلزله، خشک سالی و شیوع بیماری‌های مسری، چون همه این‌ها فساد است که در این جهان پدید می‌آید، و خوشی و آسایش انسان‌ها را از بین می‌برد، (۲).

بدهی است که تخریب و نابودی محیط زیست به وسیله انسان موجب انواع گرفتاری و به هم خوردن توازن طبیعت می‌شود، در نتیجه جریان سیلاب‌های مخرب، خشک سالی و شیوع انواع بیماری و... را در پی دارد؛ و این‌ها از مصادیق ظهور فساد است.

با توجه به آیات فوق روشن است که افساد دارای مفهومی بسیار گسترده است، کفر فساد است، ظلم فساد است و هر نوع نافرمانی از دستورات خدای سبحان فساد است. بدون شک، تخریب شهرها و مزارع، نابودی درختان و حیوانات و آلوده نمودن محیط زیست از مصادیق بارز فساد در زمین است.

پیامبر اسلام (ص) در این باره فرموده است: «وَتَحَفَّظُوا مِنَ الْأَرْضِ فَإِنَّهَا أُمَّكُمْ وَ لَيْسَ فِيهَا أَحَدٌ يَعْمَلُ خَيْرًا أَوْ شَرًّا إِلَّا وَ هِيَ مُخْبِرَةٌ بِهِ.» (۳)؛ در نگهداری زمین بکوشید و به آن حرمت نهید که مادر شماست. هرکس بر روی آن کار نیک و یا بدی انجام دهد گزارش خواهد کرد. در این حدیث پیامبر اسلام (ص) زمین را مادر انسان دانسته، زیرا انسان در دامن زمین متولد می‌شود و از شیر و تغذیه می‌کند و در آغوش او رشد می‌کند و آرام می‌گیرد و اعمال خوب و بد او را به عنوان یک مأمور امین در سینه خود ثبت می‌کند و به خداوند گزارش می‌دهد. بنابراین زمین حق مادری بر انسان دارد، که او را آلوده نکند، در عمران او تلاش کند و از تخریب او جلوگیری نماید. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْتَوُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ

۱ - روم، (۳۰)، آیه ۴۱.

۲ - طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۱۹۵. قم: مؤسسه نشر اسلامی.

۳ - مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار، ج ۷، ص ۹۷. چاپ دوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

وَالْبِهَائِمِ»^(۱)؛ درباره بندگان و بلاد و شهرها از خداوند بترسید شما مسئولید حتی نسبت به سر زمین‌ها و حیوانات. امام صادق (ع) به نقل از امام علی (ع) می‌فرماید: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَنْ يُلْقَى السَّمُّ فِي بِلَادِ الْمُشْرِكِينَ»^(۲)؛ رسول خدا از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی فرموده‌اند.

با توجه به مطالب فوق که زمین و خاک در دین اسلام اهمیت فراوان دارد، در عمران و آبادانی آن تشویق و ترغیب نموده است، امر به حفاظت آن نموده است و از تخریب و آلوده کردن زمین منع نموده است نتیجه این می‌شود، که آباد کردن سرزمین‌ها لازم است، تخریب و آلوده نمودن آن‌ها حرام و ممنوع است.

د. جنگل

جنگل منطقه وسیعی پوشیده از درختان، درختچه‌ها و گونه‌های علفی است که همراه با جانوران وحشی نوع اشتراک حیاتی، گیاهی و جانوری را تشکیل داده و تحت تأثیر عوامل اقلیمی و خاکی قادر است تعادل طبیعی خود را حفظ کند.

هیچ شک و تردیدی در اهمیت فوق‌العاده گیاهان و درختان، نقشی بسیار مهم آن‌ها در بقای حیات موجودات زنده من جمله انسان وجود ندارد، آن‌ها سرمای زمستان و گرمای تابستان را کاهش می‌دهد و هوا را لطیف و دمای محیط را متعادل و از فرسایش خاک محافظت می‌کند و بخشی مهم مواد غذایی انسان و سایر موجودات زنده را تأمین می‌کند و همین‌طور گاز کربنیک هوا را گرفته و مقدار زیاد اکسیژن برای راحت شدن عمل تنفس سایر موجودات زنده تولید می‌کند، و در تشکیل بسیار از مواد معدنی (مثل نفت و گاز)، نقش بسیار مهمی دارد.

به طور خلاصه فوائد جنگل عبارتند از: تولید اکسیژن، حفاظت خاک، جذب آب، تأمین وسایل چوبی، تأمین علوفه، ساخت ابزار، تولید میوه و دانه، تأمین سوخت، ساخت دارو، ساخت کاغذ، محصولات شیمیایی، تصفیه هوا، محل زندگی جانوران،^(۳).

^۱ - شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (للمصباحی صالح)، خطبه ۱۶۷، ص ۲۴۲. چاپ اول. قم: هجرت.

^۲ - کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۲۹ ق). الکافی، ج ۹، ص ۴۰۹. چاپ اول. قم: دار الحدیث

^۳ - سازمان حفاظت محیط زیست، (؟). مجموعه دانستنی‌های زیست محیطی. کتاب چهارم، ص ۱۴. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

درخت در دین اسلام از اهمیت فوق‌العاده برخوردار است، تا جای که خداوند متعال به بعضی درختان قسم خورده؛ و چنین فرموده است: «وَالزَّيْتُونِ وَالزَّيْتُونِ»^(۱)؛ سوگند به انجیر و زیتون.

پیامبر اسلام (ص) در اهمیت کاشتن درخت چنین می‌فرماید: «إِنَّ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمُ الْفَسِيلَةُ فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا تَقُومَ السَّاعَةُ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَلْيَغْرِسْهَا»^(۲)؛ اگر قیامت بر پا شود و در دست یکی از شما نهالی باشد، اگر توانست کمی پیش از قیامت آن را بکارد، باید بکارد؛ و نیز پیامبر اسلام (ص) فرمود: «مَنْ غَرَسَ غَرْسًا فَأَثْمَرَ أُعْطَاهُ اللَّهُ مِنَ الْأَجْرِ قَدْرَ مَا يَخْرُجُ مِنَ الثَّمَرَةِ»^(۳)؛ هر کس درختی بنشانند و به ثمر بنشینند، خدا به اندازه‌ای که میوه از آن فراهم آید به او پاداش می‌دهد؛ و نیز پیامبر اسلام (ص) فرمود: «مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ غَرْسًا يَأْكُلُ مِنْهُ إِنْسَانٌ أَوْ دَابَّةٌ أَوْ طَيْرٌ إِلَّا أَنْ يُكْتَبَ لَهُ صَدَقَةٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»^(۴)؛ هیچ مسلمانی نیست که درختی را در زمین بنشانند یا زراعتی را کشت کند، و انسان یا پرنده یا چرنده‌ای از آن بخورد، مگر اینکه برای او تا روز قیامت صدقه‌ای محسوب شود؛ و نیز آن حضرت فرمود: «مَا مِنْ رَجُلٍ يَغْرِسُ غَرْسًا إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ مِنَ الْأَجْرِ قَدْرَ مَا يَخْرُجُ مِنْ ثَمَرِ ذَلِكَ الْغَرَسِ»^(۵)؛ هر که درختی بنشانند خدا به اندازه میوه‌ای که از آن درخت برون می‌شود پاداش برای وی ثبت می‌کند؛ و نیز فرمود: «مَنْ سَقَى طَلْحَةً أَوْ سِدْرَةً فَكَأَنَّمَا سَقَى مُؤْمِنًا مِنْ ظَمًا»^(۶)؛ هر کس درخت محتاج به آبیاری را سیراب کند، گویی انسان مؤمن تشنه‌ای را سیراب کرده است.

^۱ - تین، (۹۵)، آیه ۱-۲.

^۲ - نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۳، ص ۴۶۰. چاپ اول. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).

^۳ - نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۳، ص ۴۶۰. چاپ اول. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).

^۴ - نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۳، ص ۲۶. چاپ اول. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).

^۵ - پاینده، ابو القاسم، (۱۳۸۲ ش). نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، ح ۲۶۷۴، ص ۷۰۷. چاپ چهارم. تهران: دنیای دانش.

^۶ - شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعة، ج ۱۷، ص ۴۲. چاپ اول. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع). عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰ ش). تفسیر العیاشی، تحقیق: رسول محلاتی، هاشم، ج ۲، ص ۸۶. چاپ اول. تهران: المطبعة العلمية.

امام صادق (ع) در اهمیت درخت فرمود: «خُلِقَ لَهُ الشَّجَرُ فَكُلُّهُ غَرْسَهَا وَ سَقِيَهَا وَ الْقِيَامَ عَلَيْهَا» (۱)؛ درخت برای او (انسان) آفریده شده است، و او مکلف است که آن را در زمین بنشانند و آب دهد و به آن رسیدگی کند.

نهی از قطع درخت

در دین اسلام از قطع درختان نهی شده است. پیامبر اسلام (ص) در این باره می‌فرماید: «لَا تَقَطُّوا الشَّجَرَ فَيَبْعَثَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْعَذَابَ صَبًّا» (۲)؛ درختان میوه را قطع نکنید چرا که خداوند عذاب را بر شما نازل می‌کند.

امام صادق (ع) فرمود: «ازرَعُوا وَ اغْرَسُوا فَلَا وَ اللَّهُ مَا عَمِلَ النَّاسُ عَمَلًا أَحَلَّ وَ أَطْيَبَ مِنْهُ» (۳)؛ کشت کنید، درخت بکارید، به خدا سوگند مردم کاری انجام نمی‌دهند که از آن حلال‌تر و پاک‌تر باشد. امام باقر (ع) فرمود: «خَيْرُ الْأَعْمَالِ زَرْعٌ يَزْرَعُهُ فَيَأْكُلُ مِنْهُ الْبَرُّ وَ الْفَاجِرُ» (۴)؛ نیکوترین کارها کاشتن زراعت است، که نیکوکار و بدکار از آن می‌خورند.

ه. حیوانات

هیچ شک و تردیدی در اهمیت فوق‌العاده حیوانات بر سودمند بودن نسبت به انسان وجود ندارد، بدون حضور آن‌ها، حیات انسان به مشکل مواجه می‌شود.

در دین اسلام به نقش حیوانات در بخش‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی توجه ویژه‌ای شده است. پیامبر اسلام (ص) در جنگ نیروهای خود را از کشتار بی‌جهت حیوانات منع نمود و چنین فرمود: «وَلَا تَعْقِرُوا مِنْ

^۱ - مفضل بن عمر، (۹). توحید المفضل، ص ۸۶. چاپ سوم. قم: دآوری.

^۲ - کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق). الکافی، تحقیق: غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، ج ۵، ص ۲۶۴. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

^۳ - ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق: غفاری علی اکبر، ج ۳، ص ۲۵۰. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

^۴ - مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار، ج ۱۰۰، ص ۶۹. چاپ دوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی. حکیمی، محمدرضا. حکیمی، محمد. حکیمی، علی، (۱۳۸۰ ش). الحیاء / ترجمه احمد آرام، ج ۵، ص ۵۰۹. چاپ اول. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

الْبَهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ إِلَّا مَا لَا بُدَّ لَكُمْ مِنْ أَكْلِهِ» (۱)، حیوانات حلال گوشت را جز در صورت احتیاج به گوشت آن‌ها، کشتار نکنید؛ و نیز هجوم به لانه های جوجه های پرنده و سلب آسایش آن‌ها را مورد نکوهش قرار داده است: «لَا تَأْتُوا الْفِرَاحَ فِي أَعْشَاشِهَا وَلَا الطَّيْرَ فِي مَنَامِهِ حَتَّى يُصْبِحَ» (۲)؛ به لانه جوجه‌ها حمله نکنید و در هنگام استراحت آن‌ها، خواب و آسایش آن‌ها را از بین نبرید تا آن که صبح طلوع کند.

امام علی (ع) می‌فرماید: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَبِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَالْبَهَائِمِ» (۳)؛ درباره بندگان و بلاد و شهرها از خداوند بترسید، (مبادا بر کسی ستم کنید و به ویرانی و تبهکاری زمین در بلاد و شهرها اقدام کنید) همه شما مسئولید و مورد پرسش قرار می‌گیرید، حتی درباره زمین‌ها و چهارپایان که به چه دلیل مزارع و جنگل‌ها را از بین بردید، شهرها و خانه‌ها را ویران نمودید، و حیوانات زبان بسته را مورد اذیت و آزار قرار دادید.

۳. قواعد فقهی و محیط زیست

در اسلام قواعد و مقرراتی وجود دارند که شامل حفاظت از محیط زیست نیز می‌شوند؛ و این قواعد و مقررات عبارتند از:

الف. قاعده لا ضرر

یکی از مشهورترین قواعد فقهی که در بیشتر ابواب فقه مانند عبادات، معاملات، امور اجتماعی و اقتصادی مطرح است، قاعده لا ضرر است، (۴). این قاعده که بر گرفته شده از احادیث معصومین (ع) و حکم عقل است. این قاعده قلمرو بسیار وسیعی دارد، و تمامی ابعاد زندگی بشر را در بر می‌گیرد، از جمله تخریب محیط

۱ - کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق). الکافی. تحقیق: غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، ج ۵، ص ۲۹. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

۲ - کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق). الکافی. تحقیق: غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، ج ۶، ص ۲۱۶. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

۳ - شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (للصباحی صالح)، خطبه ۱۶۷، ص ۲۴۲. چاپ اول. قم: هجرت.

۴ - یعنی در اسلام حکم که منجر به ضرر شود وجود ندارد. به عبارت دیگر ضرر در اسلام مشروعیت ندارد، نه در قانون گذاری و نه در اجرای قانون.

زیست، که آسیب رساندن به زندگی فردی و اجتماعی انسان و دیگر موجودات زنده است. که در ذیل به چند حدیث اشاره می‌شود:

پیامبر اسلام (ص) فرمود: «لَا ضَرَرَ وَلَا إِضْرَارَ فِي الْإِسْلَامِ»^(۱)؛ ضرر و زیانی در اسلام نیست. امام صادق (ع) فرمود: «قَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِالشُّفْعَةِ بَيْنَ الشُّرَكَاءِ فِي الْأَرْضَيْنِ وَالْمَسَاكِينِ وَقَالَ: لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ»^(۲)؛ پیامبر خدا در مورد شفعه در میان شرکای زمین و مسکن داوری نمود و فرمود: ضرر و آسیب رساندن به دیگری [در اسلام] وجود ندارد.

«زراره از امام باقر (ع) روایت کرده که، سمره بن جندب، در باغ یکی از انصار درخت خرمایی داشت، و خانه آن انصاری بر در باغ بود. سمره برای سر زدن به درخت خود وارد باغ می‌شد و از جلو خانه صاحب باغ می‌گذشت و از او اجازه نمی‌گرفت؛ انصاری از سمره خواست که هنگام آمدن اجازه بگیرد و او گوش نداد؛ این شد که نزد پیامبر ص آمد و موضوع را گفت و شکایت کرد. پیامبر کسی را نزد سمره فرستاد تا او را از شکایت انصاری آگاه سازد و بگوید: «هر وقت می‌خواهی وارد باغ شوی از صاحب باغ اجازه بگیر»، لیکن سمره امتناع کرد.

پیامبر (ص) از او خواست تا به هر بهایی که دلش می‌خواهد نخل را بفروشد، و او راضی نشد، پس به وی فرمود: «به بهای این نخل، درخت خرمایی برای تو در بهشت کاشته خواهد شد» باز هم نپذیرفت. آنگاه رسول خدا به مرد انصاری فرمود: «برو و درخت را از ریشه بکن و بینداز جلو او، زیرا که لا ضرر و لا ضرار (در آیین مسلمانی) نه زیان دیدن است و نه زیان رسانیدن»^(۳). امام صادق (ع) فرمود: که رسول خدا (ص) میان اهل مدینه در باره آب دادن نخلستان‌ها چنین قضاوت کرد که از استفاده آب نباید جلوگیری شود؛ و میان اهل بادیه چنین حکم داد که: از مصرف کردن ما زاد آب برای آبیاری کشت علوفه نباید جلوگیری شود و فرمود: «ضرر و زیانی (در اسلام) وجود ندارد»^(۴).

^۱- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق: غفاری علی اکبر، ج ۴ ص ۳۳۴. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

^۲- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۲۹ ق). الکافی، ج ۱۰، ص ۴۳۶. چاپ اول. قم: دار الحدیث.

^۳- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۲۹ ق). الکافی، ج ۱۰، ص ۴۷۶. چاپ اول. قم: دار الحدیث.

^۴- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق). الکافی. تحقیق: غفاری، علی اکبر. آخوندی، محمد، ج ۵ ص ۲۹۴. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

روایات فوق دلالت دارند بر این که دین اسلام از رساندن هر نوع ضرر و زیان (ضرر مالی و جانی) منع نموده است. تخریب محیط زیست هم ضرر مالی را در پی دارد و هم ضرر جانی را، بنا بر این تخریب محیط زیست در اسلام ممنوع و حرام است.

ب. قاعده اتلاف

این قاعده که مورد اتفاق همه فقها و تمام فرق مسلمین است بلکه از ضروریات دین است، (۱). این قاعده بر گرفته شده از آیات و احادیث معصومین است، «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (۲)؛ پس کسی که بر شما تعدی نماید شما هم بر او تعدی و تلافی کنید آن طور که او بر شما تعدی نموده است. مثل این حدیث نبوی: «حُرْمَةُ مَالِ الْمُسْلِمِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ» (۳)؛ حرمت مال مسلمان همانند حرمت خون اوست. این قاعده بیان گر این مطلب است که هرکسی به تخریب و اتلاف اموال دیگران اعم از اموال خصوصی و عمومی اقدام نماید، مسئول جبران خسارت وارده است. مفهوم مال گسترده است شامل محیط زیست نیز می شود.

تعریف قاعده: هر کس که مال دیگری را بدون اجازه او تلف یا مصرف کند و یا مورد بهره برداری قرار دهد، ضامن صاحب مال است، (۴).

مال چیست؟ : مال عبارت است از هر چیزی که برای تأمین نیازمندی های مردم مطلوب باشد و در امر معاش آن ها دخیل گردد، (۵). طبق این تعریف تمام اجزای محیط زیست، اعم از آب، هوا، خاک و جنگل، مال محسوب می شود، منتها مالکیت این منابع یا خصوصی است یا عمومی.

۱ - بجنوردی، محمد حسن، (۱۳۷۷ ش). القواعد الفقهیه. تحقیق: مهرزی، مهدی. درایتی، محمد حسن، ج ۲، ص ۲۵. چاپ اول. قم: نشر الهادی.

۲ - بقره، (۲)، آیه ۱۹۴.

۳ - ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، (۱۴۱۰ ق). مجموعه ورام، ج ۱، ص ۱۱. چاپ اول. قم: مکتبه فقیه.

۴ - بجنوردی، محمد حسن، (۱۳۷۷ ش). القواعد الفقهیه. تحقیق: مهرزی، مهدی. درایتی محمد حسن، ج ۲، ص ۲۵. چاپ اول. قم: نشر الهادی.

۵ - بجنوردی، محمد حسن، (۱۳۷۷ ش). القواعد الفقهیه. ج ۲، ص ۲۹. چاپ اول. قم: نشر الهادی.

امام علی (ع) فرمود: «أَنَّهُ قَضَى فِيمَنْ قَتَلَ دَابَّةً عَبَثًا أَوْ قَطَعَ شَجَرًا أَوْ أَفْسَدَ زَرْعًا أَوْ هَدَمَ بَيْتًا أَوْ عَوَّرَ بئْرًا أَوْ نَهْرًا أَنْ يُغْرَمَ قِيمَةً مَا أَفْسَدَ وَاسْتَهْلَكَ وَ يُضْرَبَ جَلْدَاتٍ نَكَالًا وَ إِنْ أَخْطَأَ لَمْ يَتَعَمَّدْ ذَلِكَ فَعَلَيْهِ الْغُرْمُ وَ لَا حَبْسَ عَلَيْهِ وَ لَا أَدَبَ وَ مَا أَصَابَ مِنْ بَهِيمَةٍ فَعَلَيْهِ فِيهَا مَا نَقَصَ مِنْ ثَمَنِهَا»^(۱)؛ کسی که چارپایی را بکشد یا درختی را بیهوده قطع کند و یا کشتزاری را خراب کند یا خانه‌ای را ویران سازد یا چاه آب یا نهری را از بین ببرد باید قیمت آنچه را تباه و فاسد کرده به عنوان غرامت بپردازد و اگر عمدی بوده تعزیر و تأدیب هم بشود ولی اگر به خطا این کار را انجام داده باشد فقط بر او غرامت است و حبس و تأدیبی در کار نیست و اگر حیوانی را ناقص کند بر او لازم است تفاوت قیمت آن را به صاحبش بدهد.

امام صادق (ع) فرمود: «كُلُّ شَيْءٍ يُضِرُّ بِطَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ فَصَاحِبُهُ ضَامِنٌ لِمَا يُصِيبُهُ»^(۲)؛ از امام صادق (ع) سؤال کردند که اگر کسی چیزی را سر راه بگذارند، و حیوانی از آنجا عبور کند و آن حیوان رم کند و سوار خود را بر زمین زند و زخمی کند، فرمود: هر چیز که در راه مسلمانان موجب ضرر باشد برای عبور کنندگان، عامل آن کار ضامن است. امام صادق (ع) در سخن دیگر فرمود: «مَنْ أَضْرَبَ شَيْءٍ مِنْ طَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ فَهُوَ لَهُ ضَامِنٌ»^(۳)؛ هر کس به کوچه‌ها و جاده‌ها صدمه‌ای وارد کند ضمانت دارد.

با توجه به این که محیط زیست از اموال است؛ اتلاف و آسیب رساندن به اموال دیگران، ضمانت آورند، تخریب محیط زیست، سبب می‌شود که هم به اموال خصوصی آسیب برسد و هم به اموال عمومی، بنابراین تخریب کننده محیط زیست ضامن اسب‌های وارده است، و باید پاسخگوی ضررهای وارده باشد.

ج. اصل طهارت

در دین اسلام پاکی و پاکیزگی و دوری گزیدن از پلیدی‌ها و ناپاکی‌ها اهمیت فوق‌العاده دارد، اسلام به پیروان خود دستور می‌دهد، که بدن خود را، محیط زیست خود را و روح خود را پاک و پاکیزه و به دور از هر گونه

^۱ - ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، (۱۳۸۵ ق). دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۴۲۴. چاپ دوم. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.

^۲ - ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق: غفاری، علی اکبر: ج ۴، ص ۱۵۵. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

^۳ - کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق). الکافی. تحقیق: غفاری، علی اکبر. آخوندی، محمد، ج ۷ ص ۳۵۰. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

آلودگی و پلیدی نگهداری. در ذیل به چند نمونه از آیات و روایات، که دلالت در اهمیت پاکیزگی دارند، اشاره می‌شود:

خداوند متعال در باره پاکیزگی چنین فرموده است: «وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ» (۱)؛ و چیزهای پاکیزه را بر آنها حلال می‌کند و چیزهای ناپاک را حرام. اطلاق آیه شامل هر نوع پاکی و ناپاکی می‌شود. بنابراین هر چیزی که محیط زندگی را آلوده کند و مضر بر جسم و جان باشد حرام است، و هر چیز پاک باشد و زیان آور نباشد حلال است.

پیامبر اسلام مسلمانان را به پاکیزگی ترغیب می‌کند: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى طَيِّبٌ يَحِبُّ الطَّيِّبَ نَظِيفٌ يَحِبُّ النَّظَافَةَ، ...فَنَظَّفُوا أُنْفُسَكُمْ وَ لَا تَشَبَّهُوا بِالْيَهُودِ» (۲)؛ خداوند خوشبو است و بوی خوش را دوست دارد، پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد... پس جلو خانه‌های خویش را پاکیزه سازید و مانند یهودان مباشید؛ و در سخن دیگر فرمود: «إِنَّ الْإِسْلَامَ نَظِيفٌ فَتَنْظَفُوا فَإِنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا نَظِيفٌ» (۳)؛ اسلام پاکیزه است، شما نیز پاکیزه باشید که هر کس پاکیزه نیست به بهشت نمی‌رود؛ و نیز فرمود: «تَنْظَفُوا بِكُلِّ مَا اسْتَطَعْتُمْ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى بَنَى الْإِسْلَامَ عَلَى النَّظَافَةِ وَ لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا كُلٌّ نَظِيفٌ» (۴)؛ هر چه می‌توانید پاکیزه باشید زیرا خداوند اسلام را بر پاکیزگی نهاده و جز مردم پاکیزه کسی به بهشت نمی‌رود؛ و نیز فرمود: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَبْغُضُ الْوَسْخَ وَ الشَّعْثَ» (۵)؛ خداوند کثافت و ژولیدگی را دشمن دارد؛ و نیز فرمود: «تَخَلَّلُوا فَإِنَّهُ مِنَ النَّظَافَةِ وَ النَّظَافَةُ مِنَ الْإِيمَانِ، وَ الْإِيمَانُ مَعَ صَاحِبِهِ فِي الْجَنَّةِ» (۶)؛ خلال کنید که آن از نظافت است و نظافت از ایمان است و ایمان با صاحب خود در بهشت است.

۱ - اعراف، (۷)، آیه ۱۵۷.

۲ - پاینده، ابو القاسم، (۱۳۸۲ ش). نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، ص ۲۹۶. چاپ چهارم. تهران: دنیای دانش.

۳ - پاینده، ابو القاسم، (۱۳۸۲ ش). نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، ص ۲۷۶. چاپ چهارم. تهران: دنیای دانش.

۴ - پاینده، ابو القاسم، (۱۳۸۲ ش). نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، ص ۳۹۱. چاپ چهارم. تهران: دنیای دانش.

۵ - همان، ص ۳۰۴.

۶ - مستغفری، جعفر بن محمد، (۱۳۸۵ ق). طب النبوی صلی الله علیه و آله و سلم، ص ۲۱. چاپ اول. نجف: مکتبه الحیدریه.

بنابراین بر هر مسلمانی لازم است که بدنش را روحش را خانه‌اش را شهرش را و محیطش را پاکیزه نگه دارد و از هر نوع آلودگی دوری گیرند، به گونه‌ی زندگی کند که هم مورد رضایت خدای سبحان باشد و هم سلامتی خود و دیگران را حفظ کند.

د. حکم عقل

در نزد عقل هر گونه عمل که موجب برهم خوردن تعادل محیط زیست شود و موجب اختلال در نظام زندگی شود که در نتیجه آسیب به انسان و موجودات زنده دیگر برساند قبیح است؛ و در مقابل حفاظت از محیط زیست که در واقع حفاظت از انسان است و حفاظت از حیات است و این گونه عمل نیکو و ممدوح است؛ و به ضمیمه قاعده ملازمه هر امری را که عقل به آن حکم نماید شرع نیز به آن حکم می‌کند؛ می‌توان اذعان نمود که حفاظت از محیط زیست شرعاً واجب است و تخریب آن حرام.

نتیجه گیری

۱. اهمیت محیط زیست

الف. آلودگی محیط زیست یکی از مهم‌ترین معضلات انسان عصر حاضر است، و حیات همه موجودات زنده را تهدید می‌کند؛ و از سوی دیگر اسلام مدعی است، که پاسخ گوی تمام نیازهای متغیر انسان در هر عصر و زمانی است، چنانکه خدای سبحان می‌فرماید: «مَافَرَطْنَا فِي الْكُتُبِ مِنْ شَيْءٍ»^(۱)؛ ما در این کتاب هیچ چیزی را فروگذار نکرده‌ایم.

ب. به طور قطع یکی از امور، مورد نیاز انسان داشتن محیط سالم و امن است. بنابراین زندگی سالم و ادامه حیات و رسیدن به کمال جز با داشتن محیطی سالم و امن امکان پذیر نیست. خداوند متعال این محیط امن و سالم را برای انسان آماده کرد، تا در پناهی این محیط امن به درجه از کمال برسد.

ج. به طور قطع یکی از نیازهای اساسی انسان تأمین غذایی سالم است، مسلماً غذای سالم نیازمند محیط سالم است؛ و خدای سبحان هم غذای سالم و هم محیط سالم در اختیار انسان قرار داده است.

۲. مفهوم محیط زیست

^۱ - انعام، (۶)، آیه ۳۸.

الف. در لغت: «محیط» به معنای مکان و اوضاع و احوال آمده است و آنچه که شخص یا چیزی را احاطه کرده و منشأ تغییر و تحول می‌باشد. به دیگر تعبیر: محیط فراگیرنده و جای زندگی آدمی است. واژه «زیست» به معنای زندگی و حیات و زیستن آمده است (۱).

ب. در اصطلاح: محیط زیست عبارت است از همه عناصر جاندار یابی جان طبیعتی که پیرامون انسان را فرا گرفته و همه آن‌ها با یکدیگر دارای ارتباطی متقابل می‌باشند، (۲).

۳. اجزای محیط زیست

اجزاء اصلی محیط زیست عبارتند از: آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات.

در دین اسلام تمام این موارد از اهمیت زیادی برخوردار است. تا جایی که قرآن کریم می‌فرماید: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلِّشَيْءٍ حَيًّا» (۳)؛ یعنی ما از آب هر چیز زنده‌ای را آفریدیم. «وَالذَّرِّيَاتُ ذَرَوًا» (۴)؛ سوگند به بادهایی (هوا) که ابرها را در آسمان به حرکت درمی‌آورند و گرد و غبارها و بذر گیاهان و نطفه‌های گل‌ها را بر روی زمین به هر سو پراکنده می‌کند. سوگند به بادهای دلیل بر نقش مهم آن‌ها در زندگی بشر و تأثیر آن بر جسم و جان انسان‌ها دارد. «وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَاها» (۵)، سوگند به زمین و آن کسی که آنرا گسترده نمود. تا محل زیستگاه و بستر حیات و مهم‌ترین تأمین کننده نیازمندی‌های شما باشد. «وَالزَّيْتُونِ» (۶)؛ سوگند به انجیر و زیتون.

۴. عوامل آلوده کننده محیط زیست

۱ - سید مصطفی، حسینی دشتی، (۴). معارف و معاریف. موسسه تحقیقات و نشر معارف آل‌البیت. معین، محمد (۴). فرهنگ فارسی دکتر محمد معین.

۲ - سازمان حفاظت محیط زیست، (۴). مجموعه دانستنی‌های زیست محیطی. بخش اول، ص ۲. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

۳ - انبیاء، (۲۱)، آیه ۳۰.

۴ - ذاریات، (۵۱)، آیه ۱.

۵ - شمس، (۹۱)، آیه ۶.

۶ - تین، (۹۵)، آیه ۱-۲.

آلودگی محیط زیست از منابع مختلف طبیعی و مصنوعی ایجاد می‌شود. عوامل طبیعی آلوده کننده محیط زیست عبارتند از: طوفان‌های شن و ماسه، فعالیت‌های آتش فشانی، آتش سوزی جنگل‌ها، چشمه‌های آب معدنی، گرده‌های گیاهان و برخورد امواج دریا به ساحل.

عوامل مصنوعی آلوده کننده محیط زیست عبارتند از: آلاینده های ناشی از سوخت‌های فسیلی مانند نفت، زغال و مشتقات آن، آلاینده های ناشی از پس مانده های صنعتی، فاضلاب و زباله‌ها.

۵. قواعد فقهی و محیط زیست

در اسلام قواعد و مقرراتی وجود دارند که شامل حفاظت از محیط زیست نیز می‌شوند؛ و این قواعد و مقررات عبارتند از: قاعده لا ضرر، قاعده اتلاف، اصل طهارت و حکم عقل.

منابع

۱. قرآن
۲. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، (۱۴۰۵ ق). عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة. تحقیق: عراقی، مجتبی. چاپ اول. قم: دار سید الشهداء للنشر.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق: غفاری علی اکبر. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۴. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، (۱۳۸۵ ق). دعائم الإسلام. چاپ دوم. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۵. اختریان، محمد. خلخالی، کاظمی واکبری، رحیم چاوشی، (۱۳۷۱ ش). گنجینه های دانش. چاپ پنجم. تهران: نشر محمد.
۶. - الکساندر کیس، (۱۳۷۹) حقوق محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی. تهران: دانشگاه تهران. به نقل از فصلنامه فرهنگ جهاد شماره ۳۲.
۷. بجنوردی، محمد حسن، (۱۳۷۷ ش). القواعد الفقهیه. تحقیق: مهرزی، مهدی. درایتی محمد حسن. چاپ اول. قم: نشر الهادی.
۸. برقی، احمد بن محمد بن خالد، (۱۳۷۱ ق). المحاسن. تحقیق: محدث، جلال الدین. قم: دار الکتب الاسلامیه.
۹. پاینده، ابو القاسم، (۱۳۸۲ ش). نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، ص چاپ چهارم. تهران: دنیای دانش.
۱۰. حکیمی، محمدرضا و حکیمی، محمد و حکیمی، علی، (۱۳۸۰ ش). الحیاء / ترجمه احمد آرام. چاپ اول. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۱. سازمان حفاظت محیط زیست، (؟). مجموعه دانستنی های زیست محیطی. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.
۱۲. شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (للصبحی صالح). چاپ اول. قم: هجرت.
۱۳. - شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۳۷۹ ش). نهج البلاغه، ترجمه دشتی. چاپ اول. قم: مشهور.
۱۴. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه. چاپ اول. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۱۵. - طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۷ ش). ترجمه تفسیر جوامع الجامع. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس.

۱۷. طوسی، محمد بن حسن، (؟). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۸. طوسی، محمد بن الحسن، (۱۴۱۴ ق). الأمالی (للطوسی)، ص ۵۳۳. چاپ اول. قم: دار اتقافه.
۱۹. علی بن موسی، امام هشتم علیه السلام، (۱۴۰۶ ق). صحیفه الإمام الرضا علیه السلام. تحقیق: نجف، محمد مهدی. چاپ اول. مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.
۲۰. عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰ ش). تفسیر العیاشی، تحقیق: رسول محلاتی، هاشم. چاپ اول. تهران: المطبعة العلمیة.
۲۱. فواد عبدالباقی، محمد، (۱۳۶۹ ش). المعجم المفهرس. چاپ نهم. انتشارات اسما عیلان.
۲۲. قرشی، علی اکبر، (۱۳۷۱ ش). قاموس قرآن. چاپ ششم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۳. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴ ق). تفسیر القمی. تحقیق: موسوی جزائری، طیب. چاپ سوم. قم: دار الکتب.
۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق). الکافی. تحقیق: غفاری، علی اکبر. آخوندی، محمد. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۵. لیتی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۴ ش). عیون الحکم و المواعظ (للیتی). تحقیق حسن بن بیرجندی، حسین. چاپ اول. قم: دار الحدیث.
۲۶. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. چاپ دوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۷. مستغفری، جعفر بن محمد، (۱۳۸۵ ق). طبّ النبیّ صلی الله علیه و آله و سلم. چاپ اول. نجف: مکتبه الحیدریه.
۲۸. مصطفی، حسینی دشتی، (؟). معارف و معاریف. مؤسسه تحقیقات و نشر معارف آل البيت.
۲۹. معین، محمد (؟). فرهنگ فارسی دکتر محمد معین.
۳۰. مفضل بن عمر، (؟). توحید المفضل. تحقیق: مظفر، کاظم. چاپ سوم. قم: داوری.
۳۱. نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. چاپ اول. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۳۲. ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، (۱۴۱۰ ق). مجموعه ورام. چاپ اول. قم: مکتبه فقیه.

فهرست مطالب

۱.....	چکیده.....
۱.....	مقدمه.....
۴.....	روش تحقیق.....
۴.....	مفهوم محیط زیست.....
۵.....	اجزاء محیط زیست.....
۵.....	آب.....
۸.....	هوا.....
۱۳.....	خاک.....
۱۸.....	جنگل.....
۲۰.....	حیوانات.....
۲۱.....	قواعد فقهی و محیط زیست.....
۲۱.....	قاعده لاضرر.....
۲۲.....	قاعده اتلاف.....
۲۴.....	اصل طهارت.....
۲۵.....	حکم عقل.....
۲۷.....	نتیجه گیری.....
۳۰.....	منابع.....